

часто запозичених із суміжних видів мистецтв (живопису, музики, кінематографу), які збагатили літературу ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иванов Вяч. Чурленис и проблема синтеза искусств // В кн.: Иванов Вяч. Борозды и межи: Опыты эстетические и критические – М.: Издательство «Мусагет», 1916. – 352 с.
2. Хренов Н.А. Культура в эпоху социального хаоса. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
3. Ильин В.Г. Город: образ, концепт, реальность (социокультурный анализ). – Ростов н / Д: Изд-во Рост. ун-та, 2003. – 248 с.
4. Кант И. Критика способности суждения // <http://www.philosophy.ru/library/kant/03/0.html>
5. Берковский Н.Я. Романтизм в Германии. – СПб: Азбука-классика, 2001. – 512 с.
6. Мегрон Луи. Романтизм и нравы. – М.: Книгоиздат. «Современные проблемы», 1914. – 468 с.
7. Хренов Н.А. Культурологический аспект художественного процесса ХХ в. // Современное искусствознание. Методологические проблемы. – М.: Наука, 1994. – 256 с. – С. 29-51.
8. Кривцун О.А. Эстетика. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 430 с.
9. Зись А.Я. некоторые размышления об искусстве ХХ в. // Современное искусствознание. Методологические проблемы. – М.: Наука, 1994. – 256 с. – С. 5-29.
10. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т.2. – М.: Мысль, 1998. – 606 с.
11. Див.: Ле Корбюзье Ш. Градостроительство. – М., 1978, Хоуард Э. Сады-города будущего. – СПб, 1911, Wright F.L. Disappearing City (Исчезающий город). – N.-Y., 1932; Гарнье Т. Промышленный город. – М., 1911, Энгар Э. Город будущего. – СПб, 1910.
12. Стародубцева Л.В. Город как метафора урбанизируемого сознания // Урбанизация в формировании социокультурного пространства. Сб. науч. трудов. – М.: Наука, 1999. – 285 с. – С. 70-93.
13. Адорно Т.В. Эстетическая теория. – М.: Республика, 2001. – 527 с.
14. Глазычев В.Л. Поэтика городской среды // Эстетическая выразительность города. – М.: Наука, 1986. – С. 130-156.
15. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1986. – 840 с.
16. Бахтин М.М. К философии поступка // Бахтин М.М. Собр. Соч.: В 7 т. – М.: Русские словари, 1996 – 2007. – Т. 1. – М., 2003. – 970 с. – С. 7-68.

Андрій ЦЯПА

© 2009

ІДЕНТИФІКАЦІЙНИЙ АФЕКТ ЧИТАЧА: ЗЕМЛЕТРУС КЛЯЙСТА

Той, хто усвідомлює потребу людини у визначеному ставленні до абсолюту, не може оминати «Землетрус у Чилі» Гайнріха фон Кляйста. Зрештою, твір неминучий і для того, хто дошукується в літературі умов виникнення афекту та ефекту маси. І шукач не розчарується: твір здивує його глибиною, відкріє, мов степовий курган, несподіване накладання пластів, злякає, наче єгипетська піраміда, гнівом вищої сили. Це — безвідносно до жанрів і напрямів — один із тих творів, що апелюють насамперед до читача; вже за інерцією мислення чи, так би мовити, історичною необхідністю він перетворюється на об'єкт наукового розгляду. Втім, і у свідомості літературознавця читач витіснить знавця, і благоговіння просвітленого відкривача означуваного переважатиме інтелектуальне вдоволення анатома означників.

Проте лише знавець побачить, що Кляйст переплів кілька землетрусів: (1) фактичний землетрус у Чилі 1647 р., (2) фікційний землетрус у Чилі, вигаданий Кляйстом — на основі фактичного — для художнього втілення філософської дискусії, яка розпочалась у Європі після (3) землетрусу в Лісабоні 1755 р., і використаний для перенесення місця дії з Європи у Латинську «Європу».

1: Заради історичної достовірності подій 13 травня 1647 р. у Сантьяго, столиці Чилі, подаємо дослівно розповідь очевидця, місцевого єпископа Гаспара де Вільяроеля (поміщену у дослідженні «The Background of Kleist's «Das Erdbeben in Chili» Альфреда Оуена Олдріджа) із нашими скороченнями.

Землетрус почався 13 травня о 22.37. «Умить завалились усі будівлі Сантьяго, тож гуркіт землетрусу було неможливо відрізнити від гуркоту їхньої руйнації. ... Поштовки тривали усю ніч, із тріщин у ґрунті виходила смердюча вода і багато піску, хоча Сантьяго знаходиться на відстані 10-12 миль від океану». Уціліла лише церква, що носила ім'я Сан Сатурніно⁹⁵, якого відтоді вважають патроном міста. «... навіть найбільш освічені мешканці Сантьяго подумали, що прийшов Судний День. ... Вночі серед натовпу ходило 40-50 священників, вони приймали сповідь й давали останнє помазання». У ніч на 14 травня страх посилюється. Аби заспокоїти людей, єпископ проповідує на церковному кладовищі. Проповідь триває півтори години, слухачі схиляються до думки, що Бог наслав на місто покарання, але гнів його вже вгамований величиною спокути. «Проте насправді єпископ відкидав уявлення про покарання чи угамування. Він недвозначно заявив, що землетрус не є переконливим доказом гніву Божого» і що його варто сприймати швидше як випробування для народу, ніж як кару.

Доречною буде також цитата із природничої історії Чилі Джованні Ігнаціо Моліні: «Вулиця міста такі широкі, що якби з обох боків завалились будинки, то їхні уламки не дістали б одні до одних, тож посередині залишилося б місце для порятунку».

2: Як відомо, завдяки інтерпретації, нерідко літературній, виявляється сенс історії, проте деякі факти перекручуються чи втрачаються. Кляйст, ніби дотримуючись відомого автобіографічного рецепту Гете, віддає перевагу фікції. При цьому важливішим за «технічні» зміни — у його творі землетрус відбувається вдень, запобіжних заходів при будівництві міста не було вжито — є перетворення розважливої проповіді єпископа на викривальну промову наставника хору, яка й стала сигналом до розправи над головними героями: розлючений натовп добачив причину кари у їхньому коханні наперекір суспільним нормам. Відтак, автор не дбає про дотримання фактичних деталей, йому насамперед залежить вказати на узурпацію правової влади, на змішання церковного й правового судочинства, втіленням якого в Європі й Латинській Америці стала інквізиція. Під маскою Сантьяго ховається хоча б той же Вюрцбург, про який Кляйст у листі до Вільгельміна фон Ценге від 11.09.1800 р. писав так: «Загалом все виглядає цілком покатолицьки. 39 церковних веж свідчать, що тут мешкає єпископ. ... Усе місто кишить святими, апостолами та ангелами, тож, йдучи вулицями, починаєш вірити, що потрапив на християнські небеса. Проте омана триває недовго: бо назустріч нам безперервно мчать зграї ксьондзів і монахів, строкатих, мов імперське військо, нагадуючи нам про грішну землю».

3: «Землетрусом у Чилі» Кляйст приєднався до дискусії про співіснування Бога і зла, викликаной землетрусом у Лісабоні. Через масштаби дискусії це стихійне лихо отримало ранг історичної події світового значення, подібної за вагою хіба що на Французьку революцію 1789 р. Про його світоглядне значення для окремої людини у «Поезії і правді» пише Гете: «Наслухавшись усього цього, хлопчик був неабияк вражений. Бог, творець і захисник неба і землі, ... повівся зовсім не по-батьківськи, прирікши на однакову загибель праведних і неправедних». Теологічні й філософські дебати точились довкола проблеми, не менш болючої і для дорослих мужів: чи варто і як саме розуміти землетрус як вияв волі Божої.

«Оптимістичний» табір — під гаслом «Все гаразд» — наполягав на теодицеї, тобто спробі виправдання Бога попри наявне у світі зло, опираючись на аргументи Ляйбніца у «Теодицеї» (1710 р.) та Поупа в «An Essay on Man» (1733-34 pp.). У таборі критиків оптимізму варто виокремити Вольтера з його «Віршем про катастрофу в Лісабоні» (підзаголовок: «Дослід аксіоми «Все гаразд»). Той наголошував, що варто змиритися із лихом землетрусу та зі спричиненими ним стражданнями, а не гармонізувати їх кмітливими поясненнями філософського оптимізму. Втім перевазі аргументів Вольтера, яка полягала у відкиданні гармонізуючих тлумачень, протистоїть недолік, пов'язаний із неможливістю дати інше тлумачення з позиції віри. Вирішення — чи виразнення? — дилеми у «Листі до пана Вольтера» (1756 р.) запропонував Руссо: «Якщо Бог є, то він досконалий, якщо він досконалий, то він мудрий, могутній і справедливий; якщо він мудрий і могутній, то все гаразд; якщо він справедливий і могутній, то моя душа безсмертна; якщо моя душа безсмертна, то тридцять років життя для мене ніщо і, можливо, необхідні для збереження Всесвіту. Якщо погодитись із моїм першим реченням, то ніколи не виникнуть сумніви у наступних; якщо заперечити його, то не варто сперечатись про наслідки». Метафізичні інтерпретації відхилив і Кант: «Людина має навчитись коритись природі, але вона хоче, аби природа корилась їй».

⁹⁵ Роки життя: ? – 303 р. н.е., день пам'яті – 29 листопада.

Продовжуючи літературознавчий розтин, перейдемо до найтонших струн в душі читача. Двома несучими акордами, на які опирається тема твору, є афекти окремих людей, що поступово сплавляють їх у масу (розгортання акорду афекту), і, відповідно, ефект маси (кульмінація). Завдяки Х. Ортезі-і-Гассету «маса» автоматично асоціюється із «повстанням», завдяки Е. Канетті — із «владою». І бритва Оккама перед цими асоціаціями безсила, бо «Землетрус у Чилі» є чудовим реальним (бо літературним) унаочненням теорій згаданих авторів, яскравим тлом закономірного сплетіння «маси» як і з «владою», так і з «повстанням».

Афект маси прогресує наступними етапами:

- усвідомлення смертельної небезпеки, затінене радістю порятунку;
- усвідомлення порятунку. Вкрай позитивне почуття, однак найменший «струс» може обернути його на край негативне: страх чи лють (за законом єдності суперечностей або правилом гойдалки);
- релігійний стан свідомості: метафізичний страх;
- негативна свідомість; її у готовність до знищення (насилля) приводить переконаність у тому, що в нещасті завинили «богохульні люди»;
- совість... мовчить, оскільки самі ж представники релігії вітають насилля (продовжуючи дію (волю?) стихії).

Ефект маси характеризують такі умови й мотиви поведінки:

- індивідуальний страх вбивства знімається загальною безстрашністю;
- у стихійній спільноті людей вища ймовірність того, що хтось виконає певну дію;
- маса духовно неспроможна побачити власні імпульси й погамувати їх, тож вчинки окремих елементів маси приймаються як норма, чинна для усіх;
- винний завжди знайдеться, його особа не має значення; важливі мотиви, причому власний потяг до руйнації переноситься на звинуваченого;
- масі невідома відповідальність, проте маса може змусити відповідати будь-кого, задовольняючи таким чином потребу влади. І звинувачений миттєво протиставляється масі. Оскільки маса не слухає, неможливо виправдатись, а хто не може виправдатись, той і винний.

І, нарешті, афект реципієнта зав'язується і розв'язується так:

- читач ідентифікує себе з Єронімо і Йозефою, закоханою парою, оскільки їм небезпека загрожує «найбільше»; проте обоє врятовані, спершу не знають про долю один одного, та все ж віднаходяться;
- читач радіє з їхнього порятунку та світлого майбутнього, проте, інтуїтивно вгадуючи інтенцію художнього твору, передчуває неминучість трагічного кінця...
- ...але, звичайно, не вірить у неминучий трагічний кінець;
- читач нажаханий небезпекою померти через безглуздя, після того, як найбільше лихо вже позаду;
- у сподіванні на щасливу розв'язку читач хапається за кожну соломинку; надії та нетерпляче чекання збільшують напругу;
- після смерті протагоністів читач на мить «помирає» теж, відчуваючи незворотність процесу;

Перейнявшись усіма емоціями та стражданнями твору, читач охоплений афектом багаторазової ідентифікації.

Між тим, задовольняючи свої потреби релігією споживання, людина зачерствіло оминає не тільки землетруси, але й цунамі в Індонезії чи вибухи газу в Україні. (Контр)удари природи людина сприймає вже як тварина, реагуючи на сліпі вибрики стихії із певністю кількісної переваги популяції. Учасники гри нетерпляче очікують одкровення із чорної скриньки. І ледве чи хтось здіймає погляд до неба, поки розмножена копія літака падає на землю. І ледве чи хтось міркує про теодицею, поки Дністер нагадує про актуальність ковчегів. І нікого не лякає Церква, хоча знову полне на відьом: забороняє «Код да Вінчі», пробачає Джону Леннону... У відповідь на мовчання Всесвіту погляд людства, у пошуках винуватця нещастя, сходить вниз, від «святого» до «грішного». Проте не так легко, як навмисного Бога, винуватити бездумну Еволюцію, «апостолом» якої може видатись не тільки Ной.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева М. Роман с кокаином. — Париж: Bookking International, 1995. — 320 с. — 191 с.
2. Канетті Е. Маса і влада. — К., Видавничий дім "Альтернативи", 2001. — 416 с.

3. Erläuterungen und Dokumente // Kleist, Heinrich von. Die Marquise von O... Das Erdbeben in Chili. — Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1993. — S. 75-88.
4. Goethe, Johann Wolfgang. Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit: Eine Auswahl. — Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1993. — 264 S.
5. Kleist, Heinrich von. Die Marquise von O... Das Erdbeben in Chili. — Philipp Reclam jun. Stuttgart, 1993. — 88 S.

ТІЛЕСНО-МІМЕТИЧНИЙ МЕТОД АНАЛІЗУ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ У КОНТЕКСТІ АНАЛІТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ ЛІТЕРАТУРИ

Причин, які через невдоволення існуючими методами спонукали нас шукати нові підходи, безліч, а тому назвемо тільки кілька з них. По-перше, «літературний твір, — як пише Дж. Х. Міллер, з чим ми цілком погоджуємося, — аж ніяк не становить, попри повсюдне переконання, словесне наслідування певній вже попередньо існуючій реальності, — навпроти, йдеться про створення або відкриття нового, додаткового світу, метасвіту, гіперреальності. Натомість такий світ — це додаток до того, що вже існує, — додаток, який жодним чином неможливо замінити» [Міллер, 2002: 18].

По-друге, актуальний рівень розвитку сучасної культури набув такого кшталту, що це змушує врешті-решт визнати незаперечність тієї істини, відповідно до якої, зокрема на думку Д. О. Прігова, «проблема ідентифікації на разі утупилася у проблему тілесності: [склалося враження, що] те єдине, яке не зраджує і яке нам насправді належить, — це тілесність» [Парщиків — Прігов, 2007: 326].

По-третє, нас не полишає у спокої надзвичайно імпонуюча нам влучна теза А. Компаньйона, який у своїй відомій праці «Демон теорії» ствердив, що «теорія становить ніщо інше, як поле полеміки» [Компаньйон, 2001: 28].

І, нарешті, по-четверте, нам важко позбавитися від, сказати б, недоситу, пов'язаного із аналізом хрестоматійних творів класичної, у тому числі й української, літератури.

Відтак мета, яку ми ставимо перед собою у цій статті, полягає у тому, аби запропонувати обґрунтування та репрезентувати можливості власного — тілесно-міметичного, методу аналізу художніх творів* — методу, який, вочевидь, цілковито вписується у контекст саме аналітичної антропології літератури.

Передусім треба зазначити, що оте відчуття незадоволення все частіше і частіше дається взнаки і у працях інших колег-літературознавців. Так, наприклад, в одному з чисел журналу «І» Р. Чопик у своїй дуже цікавій статті, присвяченій повісті Марка Вовчка «Інститутка», теж висловлює сумніви щодо «традиційного підручничкового кліше, котре тут виявляється недоречним» [Чопик]. Отож за цим кліше студентам та й учням пропонується з'ясувати «природу конфлікту в «Народних оповіданнях» при тому, що, на думку автора статті, зробити це неможливо, оскільки «якою [ж] може бути природа того, чого... нема?» [там само].

Однак парадокс полягає у тому, що, спочатку заперечивши традиційний погляд на зміст повісті і ствердивши та довівши, що «тут — щось більше і глибше; щось, котре, мов матрешка в матрешці, заховало оті соціальні мотиви та мотивації, перепідпорядкувало соціологію — психології; «курці» — «яйце» [там само], дослідник все ж таки повертається до заперечуваного ним стереотипу. Зокрема, він стверджує, що «творчість автора «Інститутки» стала актом обвинувачення кріпосницькій системі Росії, бо у ній було показано «саму стоту» цієї системи, заснованій на поглинанні одним — іншого, на кровопивстві» [там само].

* Автор готує до друку рукопис навчального посібника з робочою назвою «Тілесність — Мімесіс — Аналіз».